

سیری گذرا در رسائل فیض کاشانی^۱

عالم بزرگ قرن یازدهم، ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۹۱-۱۰۰۷) زندگی پرتحوّلی را طی کرده است. در نزد تنی چند از استادان معروف آن زمان با اندیشه‌ها و گرایشهای گوناگون، چون سید ماجد بحرانی، صدرالمتألّهین شیرازی، درس خوانده و در علوم مختلفی از فلسفه و عرفان تا فقه و حدیث قلم زده است. اینکه چگونه یک عارف و قائل به حکمت متعالیه بالاخره به یک محدّث اخباری تحوّل می‌یابد، از عجایب زندگی فیض کاشانی است. حیات علمی فیض، همچون غزالی، پرفراز و نشیب بوده است. فیض، خود در چند نوبت، زندگانی علمی خود را با توجه به آخرین تطوّرات فکریش به رشته تحریر در آورده است که مهم‌ترین منبع ریشه‌یابی تحولات فکری اوست. اکثر آثار فیض به زبان عربی نگارش یافته، اما آثار فارسی نیز دارد.

اخیراً نه رساله فارسی و یک رساله عربی مرحوم فیض در یک مجموعه به نام ده رساله منتشر شده است. از نکات مثبت کتاب، مقدمه مفید و نسبتاً مبسوطی است که در بیان مآخذ

۱. آینه پژوهش، شماره ۱۵، مهر-آبان ۱۳۷۱، صفحه ۷۷-۷۹. این مختصر به مناسبت انتشار کتاب ده رساله ملامحسن فیض کاشانی به اهتمام رسول جعفریان (اصفهان، مرکز تحقیقات علمی و دینی امام امیرالمؤمنین علی (ع)، ۱۳۷۱) به رشته تحریر درآمده است.

شرح حال فیض، کتابشناسی و نسخه شناسی آثار وی به نگارش در آمده است. بعلاوه در ابتدای هر رساله، مقدمه کوتاهی در معرفی اجمالی آن و نسخه‌های مختلفش آورده شده است. عناوین رساله‌ها عبارتند از: ۱- شرح صدر ۲- زاد السالك ۳- المحاکمه ۴- راه صواب ۵- آینه شاهی ۶- الانصاف ۷- الفت نامه ۸- پاسخ به سؤالات اهل مولتان ۹- مشواق ۱۰- الاعتذار. از این ده رساله، هشت رساله آن در نیم قرن گذشته به اشکال مختلف منتشر شده است اما دو رساله آن، یعنی رساله عربی الاعتذار و رساله مختصر پاسخ به سؤالات اهل مولتان، برای اولین بار است که منتشر می‌شود. مهمترین رسائل این مجموعه که بیانگر چگونگی تحول فکری فیض است، رسائل الانصاف، شرح صدر، آینه شاهی و الاعتذار است.

رساله شرح صدر شامل دو مقاله است: در مقاله اول از حقیقت علم و عالمان سخن گفته و در مقاله دوم شرحی از دوران زندگی خویش تا پنجاه و هشت سالگی آمده است. از مفاد این رساله می‌توان برخی از مهم‌ترین جریانات فکری مؤثر در شکل‌گیری اندیشه فیض را شناخت و بر دیدگاه‌های او نسبت به مسائلی چند آگاهی یافت. فیض در رساله مختصر زاد السالك، طی بیست و پنج اقدامی که سالك طریق حق باید انجام دهد، رساله‌ای در آداب سلوك پرداخته است. رساله المحاکمه یکی از رساله‌های نسبتاً مهمی است که برای شناخت آرا و افکار فیض به کار می‌آید. فیض در پاسخ سؤالاتی که به وی نوشته شده است، دیدگاه‌های خود را درباره اختلاف فکری مهمی که در جامعه دینی آن روز ایران مطرح بوده، بیان کرده است. فیض در این رساله به عیوب اهل ظاهر و اهل باطن پرداخته و در عین تأیید عرفان، حرکات زشت صوفیه و کارهای نادرست آنها را در «عبادت سازی» بیان می‌کند. رساله «رد صواب»، پاسخنامه‌ای است به دوازده پرسش فرضی. وی در این رساله به اختصار از اختلاف مشربهای فکری موجود سخن گفته و از موضع اخباری به آراء اصولیان تاخته است. رساله «آینه شاهی»، ترجمه‌ای است همراه با تلخیص از رساله دیگر فیض به زبان عربی به نام «ضیاء القلب». اهمیت این رساله از این روست که ارتباط انسان را با شرع و عرف (حکومت و سلطنت) مورد تحقیق قرار می‌دهد. او بایک تحلیل روانی عقلانی کوشیده تا قوای مختلفی را که بر انسان حکم می‌رانند، بشناساند و معیارهای آنها را مطرح

کند و تقدم و تأخر هر يك از این قوا را شناسایی نماید. این قوا عبارتند از: عقل و شرع و طبع و عادت و عرف: مراد از عرف در وقت استیلاء سلطنت است. این متن از رساله‌هایی است که در شناخت اندیشه سیاسی شیعه به کار می‌آید. رساله الانصاف که مهم‌ترین رساله این مجموعه است، به سال ۱۰۸۳، یعنی هشت سال قبل از رحلت مرحوم فیض، به نگارش آمده است. اهمیت این رساله از آن روست که فیض نگاهی نقدگونه به برخی از آرا و نوشته‌های گذشته خویش دارد و اعتراف می‌کند که برخی آنها را «علی حسب التمرین» نگاشته است! در این رساله درباره چهار دسته متفلسفه، متصوفه، متکلمین و من عندین سخن گفته شده و انتقاداتی از آنها صورت گرفته است. فیض در رساله الفت نامه، روابط درونی برادران را تشریح کرده و مسلمانان را تحریض بر تشکیل مجمع‌های اخوت کرده است. انگیزه او در نگارش این رساله این است که «طریقه جمعیت و الفت و مراقبت و اخوت در دین، در زمان ما مندرس شده و قلوب اکثر اهل ایمان را با یکدیگر تنافری و تخالفی روی داده و نفاق و ریادر میان اکثر مردم شایع شده است». لذا می‌کوشد تا «بعد از تعیین جماعت اخوان و ضبط عدد ایشان، قواعد و قوانین چند در میان مقرر دارد بر وفق شریعت و طریقت. رساله هشتم پاسخ مختصر فیض است به سؤال تاجری از شهر مولتان هندوستان. مشواق، نام نهمین رساله فیض در این مجموعه است که در تعریف استعارات اشعار صوفیانه به زبان فارسی نوشته است. «تصوف شعر فارسی» عالمی را ممثل می‌سازد که در آن انسان و اجزای بدن او، محیط و مسکن و مأوای او و نیز معاشرانش، همه به نمایش گذاشته می‌شوند. درک نقش هر يك از این بازیگران، یا درک معنای هر يك از این الفاظ، منوط به درک نسبتی است که این بازیگر با سایر بازیگران و این لفظ با سایر الفاظ دارد.^۱

و بالاخره رساله عربی الاعتذار، نامه‌ای است که فیض به یکی از علمای خراسان نگاشته است. آن عالم از وی خواسته بوده تا فیض نزد شاه و ساطت کند تا در خراسان منصب اقامه جماعت یا اداره امور آستان قدس به وی واگذار شود. فیض درخواست وی را با

۱. رجوع کنید به مقاله نصرالله پورجوادی تحت عنوان رساله مشواق، حلقه‌ای از يك زنجیر ادبی و عرفانی، معارف، شماره اول، دوره چهارم، فروردین، تیر ۱۳۶۶.

توضیحاتی درباره زندگی و خصائص روحی خود رد کرده است. این نامه در ارزیابی وضعیت دینی آن عصر از دیدگاه فیض مفید است.

متأسفانه رسائل ده گانه نه به ترتیب زمان نگارش مرتب شده و نه در آنها هیچ نظم منطقی دیگری رعایت شده است. مناسب است مجموعه رسائل فارسی مرحوم فیض در يك مجموعه گردآوری شود.^۱

۱. اگر توضیحات گردآورنده محترم با حروفی متمایز از حروف متن رسائل چاپ می شد، بر زیبایی متن کتاب می افزود. آیات و روایات متن کتاب استخراج شده است. اما متأسفانه کتاب فاقد فهرستهای فنی، آیات و روایات و اعلام و اصطلاحات است.